

УДК 930.1 (477) «20» : 929.52 Хмельницький

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ ДО 1648 РОКУ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Юрій Степанчук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 18002, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81
e-mail: iiepp@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

Стаття присвячена проблемам походження Б. Хмельницького, його життєвому шляху до 1648 р., які не могли не стати об'єктом дослідницької уваги та концептуалізації у сучасній українській історіографії. Адже це невід'ємний компонент його образу, який значною мірою впливає на інтерпретації політичних концепцій і різних напрямів діяльності гетьмана, зрештою, на визначення його ролі в історії.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, козацтво, українські історики, сучасна українська історіографія, джерельна база

Серед визначних діячів ранньомодерної української історії не так легко знайти постать, яку можна було б поставити поруч із Богданом Хмельницьким за розмахом інтересу до неї в Україні та за її межами. Тектонічні зрушення у Східній Європі, пов'язані з активною військовою, політичною, державотворчою діяльністю гетьмана у середині XVII ст., зробили свою справу. Несподіване для всіх переростання, здавалося б, звичайного козацького повстання під проводом Б. Хмельницького в українську Національно-визвольну війну, яка підірвала розклад сил у регіоні та привела до появи нової геополітичної архітектури, забезпечила першому гетьманові України стійкий інтерес не тільки серед істориків, але й у середовищі політиків, публіцистів, літераторів.

У цій статті автор ставить за мету охарактеризувати напрацювання сучасних українських науковців стосовно проблеми походження Б. Хмельницького та його діяльності до 1648 р.

Незважаючи на вузькість джерельної бази (останню так і не вдалося розширити), комплекс питань, пов'язаних із походженням, освітою, родинним життям, вдачею Б. Хмельницького, приковували куди більшу увагу в сучасній українській історіографії, ніж у польській і російській. Українська історіографічна традиція давала для цього вагомий підстави, а поява наприкінці 1980-х рр. монографії польського історика Я. Качмарчика (у ній зроблено плідну спробу відфільтрувати прийнятну версію з тих, що висували в історіографії) створювала додаткові виклики та можливості для концептуалізації.

В Україні з приводу порушених у цьому підрозділі питань, висловилися щонайперше всі, хто вдавався до представлення цілісного обра-

зу Б. Хмельницького, а також автори більшості загальних історій України та науково-популярних праць. Згодом з'явилася і концептуальна стаття про клан Хмельницьких (автор – Я. Дашкевич). Крім того, до неவிбагливого коментування теми долучилися десятки авторів, які переслідували мабуть не дослідницьку мету, а найвірогідніше тільки публікаторську.

У концептуальному плані серед українських істориків не спостерігається особливих розбіжностей. Навіть антагоністи зійшлися на однотипному поданні цієї проблематики. Не відбувалося навіть зіставлення наявних в історіографічній традиції версій походження гетьмана, як це зробив, наприклад, у Польщі Я. Качмарчик [10, с. 10-17]. В основі інтерпретаційної моделі лежить візія І. Крип'якевича, узагальнено представлена у його монографії «Богдан Хмельницький». Майбутній гетьман однозначно потрактований як дрібний шляхтич за походженням (із середовища дрібної шляхти Перемиської землі). Консенсусним є теза про те, що рід Хмельницьких належав до герба «Абданк» [23, с. 317]. Сумніви Я. Качмарчика [10, с. 13] залишилися в українській історіографії прокоментованими.

Констатується неможливість точно визначити дату та місце народження гетьмана. Домінує думка І. Крип'якевича, що найбільш імовірно Б. Хмельницький народився у Чигирині 27 грудня 1595 р. [8, с. 109]. Хоча й висловлювалися версії про Черкаси та Суботів [15, с. 87], а про день народження – 2 листопада (зважаючи на подвійне ім'я імені Богдан-Зиновій) [11, с. 46-47]. Це відображає загальну тенденцію, притаманну і польській, і російській історіографіям. Зауваги О. Гриценка [5, с. 14], що українським дослідникам так і не

вдалося достеменно з'ясувати місце народження гетьмана, видаються невмотивованими. Актуалізована джерельна база не дозволяє це зробити, а можливість віднайдення потрібних джерел потрапляє у глухий кут.

Проте завдяки Я. Дашкевичу в 1996 р. українським історикам вдалося сказати свіже слово про Богданового батька, його соціальне походження та долю. Звернувши увагу на введену до наукового вжитку Б. Возницьким ще у 1970 р. протестацію руського воєводи І. Даниловича, Я. Дашкевич остаточно розвіяв сумніви щодо шляхетства Михайла Хмельницького, оскільки з'ясував, що у листопаді 1627 р. йшлося про викуп «шляхетного» Михайла Хмельницького (названого у документі Хмелецьким) за 500 дукатів [8, с. 109].

Варто, однак, констатувати, що уже на рівні з'ясування власне статичної інформації про походження Б. Хмельницького фіксуємо супротивні думки декого з тих, хто брався коментувати проблему. Зокрема, Л. Дехтярьова, прагнучи пояснити ймовірне позбавлення Михайла Хмельницького шляхетства, стверджує, що причиною стало одруження на козацьці [9, с. 15]. З тим, що «шлюб із козачкою... формально понизив його (Михайла Хмельницького. – *Авт.*) статус до соціального стану дружини» погоджується і Н. Бойко [2, с. 66]. Проте, Другий Литовський Статут, який регулював правовідносини у тогочасній Україні, тлумачить цю ситуацію з точністю до навпаки: стаття 16 розділу I проголошує, що чоловік-шляхтич ошляхетнює дружину-нешляхтянку та дітей від цього шлюбу [22, с. 284].

Стосовно освіти Б. Хмельницького, то сучасні українські історики не є оригінальними та вибирають із версій, які досі перебували в історіографічному обігові. В. Смолій і В. Степанков дотримуються поглядів І. Крип'якевича (та оперують його аргументами), що спершу Богдан навчався у школі при одному з київських монастирів, а згодом – в єзуїтському колегіумі у Львові чи Ярославі [21, с. 58-59]. Аналогічного підходу дотримуються О. Апанович [1, с. 152] та Ю. Мицик [14, с. 120]. Натомість Я. Дашкевич [8, с. 109] та Н. Яковенко [23, с. 314] оминають можливість навчання Богдана у православних школах і пишуть лише про освіту, здобуту у Львівському чи Ярославському єзуїтському колегіумі.

Я. Дашкевич знову ж таки висловив слушну думку, що варто «шукати слідів Богдана у звітних матеріалах колегій, які, треба думати, зберігаються в центральному архіві Єзуїтського ордену – бо колегії були зобов'язані щоріч-

но подавати списки учнів (часом з докладнішими даними до свого центру)» [8, с. 110].

Рівень освіти інтерпретують у сучасній українській історіографії у сутнісно однаковій тональності. Як і М. Грушевський [6, с. 154] Н. Яковенко визнає, що гетьман здобув «для шляхтича тих часів «звичайну» освіту» [23, с. 314], Ю. Мицик зазначає, що в єзуїтському колегіумі майбутній гетьман «прилучився до європейських ідей» [13, с. 99]. Наголошують на тому, що Б. Хмельницький знав кілька іноземних мов, зокрема, й латину [21, с. 58-59]. Проте щодо питання про світоглядний вплив навчання в єзуїтському колегіумі простежуємо певні відмінності між позиціями тих, хто висловився з цього приводу. Н. Яковенко оминає цей аспект [23, с. 314], тоді як В. Смолій і В. Степанков [21, с. 58-59], Ю. Мицик [13, с. 99], слідом за І. Крип'якевичем [12, с. 44], наголошують на тому, що єзуїти не змогли перекувати хлопця на свій лад, і в колегії у майбутнього гетьмана сформувалася неприязнь до єзуїтів. Пізніше це вплинуло на вимоги Б. Хмельницького заборонити функціонування єзуїтських орденів в Україні. Подібні зауваги невластиві і представникам сучасної польської та російської історіографії, які воліють писати про освіту в суто констативному плані.

Також на відміну від польських і російських істориків в Україні з'явилися спеціальні дослідження, присвячені родині Б. Хмельницького, його резиденції у Чигирині та Суботові, гетьманським клейнодам і гербу, що дозволило розширити горизонти образу гетьмана. Увага до таких досліджень саме в Україні цілком природна та відтінює набагато вищий рівень зацікавленості усім, що стосується особистості гетьмана, ніж деінде. Крім того, і це найбільш істотно, здебільшого такі дослідження мали не лише прикладний характер, а були використані як додаткова підстава для інтерпретацій тих чи тих аспектів діяльності гетьмана.

Найвиразніше таку тенденцію продемонстрував Д. Дашкевич [7, с. 101], який плідно досліджував сімейне та родинне коло Б. Хмельницького, беручи за основу ж таки спостереження І. Крип'якевича [12, с. 58] та ще раз звернувшись до інтерпретації відомих джерел. Проблему дослідник тісно пов'язав із політичними концепціями Б. Хмельницького, виділивши дві ключові точки: гетьман «використовував безпосередні та опосередковані родинні зв'язки для утворення кола близьких довірених осіб, які обіймали високі посади у військово-цивільній адміністрації», у військовому командуванні та використовувалися на дипло-

матичній службі»; «проводив свідому сімейну політику, зміцнюючи за її допомогою (шляхом шлюбів, зокрема) свій вплив на старшинську верхівку та розвиваючи концепцію позаукраїнських (Молдавія, Трансільванія, Росія) династичних зв'язків» [7, с. 107]. Тобто кризь призму сімейних і родинних зв'язків додатково увиразнюється фундаментальна подібність поведінкових стратегій Б.Хмельницького й інших правителів ранньомодерних часів, що проливає відповідне світло на еліту Гетьманщини та вписує ранньомодерну українську державу у коло тогочасних державних утворень.

Герб Б.Хмельницького та його клейноди стали предметом вивчення Я. Дашкевича, І. Сварника та Ю. Савчука. Перший проаналізував повний гетьманський герб, уміщений у літописі Самійла Величка, на рівні концептуалізації проблеми встановлення турецького протекторату над Гетьманщиною [8, с. 110-112]. І. Сварник зосередився на геральдичних особливостях герба [18, с. 11-16]. Ю. Савчук [17], крім герба, досліджував різні збережені та розкидані по музейних колекціях предмети, пов'язані з особою гетьмана. Насамперед це символи влади – прапор і булава – а також зброя: бердиш і шабля. Об'єктом уваги стали й шапка, суботівський гарнець, чарка, чаша, кухоль, нагайка. При цьому прапор, який зберігається у Стокгольмі, та бердиш з Національного музею Кракова, були введені до наукового вжитку як речі Б.Хмельницького саме цим автором.

Діяльність Б.Хмельницького до 1648 р. представлена у сучасній українській історіографії на тих-таки засадах, що й проблема походження й освіти майбутнього гетьмана. Вузкість джерельної бази, якою оперували дослідники, зумовила обмеження так званим історіографічним підходом до концептуалізації – вибрати найбільш вірогідний фактологічний ряд, вписавши його до своєї загальної візії. Не помічено й зусиль до того, щоб бодай ще раз спробувати ретельно відфільтрувати наявну джерельну інформацію та виявити можливі похибки, які кочують неперифікованими з праці у працю.

З подієвого ряду безальтернативно домінують сюжети про перебування Богдана у турецькому полоні, де він нібито опанував турецьку мову, згадки про участь у козацькому повстанні 1637-1638 рр., писарство у Війську Запорозькому та сотництво у Чигиринському полку, перебування у складі козацького посольства у Варшаві в 1646 р., яке мало знаменну

нічну зустріч з королем Владиславом IV, конфлікт із Д. Чаплинським за Суботів. При цьому лише Я. Дашкевич зміг увести до активного наукового обігу свіжу інформацію, та й то дотичну – про збирання грошей на викуп батька з турецької неволі [8, с. 109].

Натомість два інші сюжети – участь у Смоленській війні 1632-1634 рр. та Тридцятилітній війні – викликали різноголосся. Про перебування Б.Хмельницького у річпосполитському війську, яке воювало з Московією, мовиться рідко, та й то у вірогідному тоні [23, с. 315]. Щодо участі у Тридцятилітній війні, то лише В. Сергійчук [19, с. 137] та О. Апанович [1, с. 136] стверджують, що у 1645 р. Богдан на чолі козацького загону перебував на французькій службі та, ймовірно, брав участь у битві під Дюнкерком. Решта дослідників або оминають цей суперечливий сюжет, або визнають неможливість розв'язати питання на актуалізованій джерельній базі, як-от: В. Степанков і В. Смолій [21, с. 83].

Конфлікт за Суботів із Д. Чаплинським та участь у козацькому посольстві до Владислава IV, зустріч 1647 р. з канцлером Є. Оссолінським однозначно розглядають як катализатори втечі Б.Хмельницького на Січ і подальшого виступу проти Варшави, а також важливі чинники подальших зусиль гетьмана, спрямованих на легітимізацію повстання [20, с. 56-57].

Від початку XXI ст. в українській історіографії увиразнилася тенденція, пунктирні риси якої проявилися ще на початку 1990-х рр. і яка полягала в простеженні у світогляді верхівки українського козацтва першої половини XVII ст. та політичних концепціях старшини, витоків політичної програми Б.Хмельницького. Свого часу В. Смолій зазначав, що «до 1648 р. Б.Хмельницький зумів акумулювати (і, звичайно, адаптувати до тогочасних реалій) весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. У політичному мисленні гетьмана поєдналися прагматизм, схильність до компромісів Петра Сагайдачного і непримиренність, і постійне апелювання до військової сили козацьких поводитирів 20-30-х рр. XVII ст.» [20, с. 10]. Пізніше ці спостереження були конкретизовані.

Великий інтерес монографії С. Плохія, яка побудована на віднайденні коренів різних складників уявлень і дій Б.Хмельницького та його оточення у козацькому середовищі: соціальних і релігійних ідей, концепції «козацького монархізму» та нової української еліти, автономізму тощо [16]. В. Брехуненко досліджував витоки кримської політики Б.Хмель-

ницького, моделі відносин з Московською державою, уявлень про природу та кордони українського світу, реформування устрою Речі Посполитої, культ короля [3, с. 87-91]. Зрештою дослідник концептуалізував проблему перегуку між політичною програмою Б. Хмельницького й інтелектуальним доробком його козацьких попередників у такий спосіб, що практично всі ідеї гетьмана у цих сферах мали прямих генетичних попередників у козацькому середовищі: «Б. Хмельницький та його найближчі дорадники зуміли звести до спільного знаменника, а потім і розвинути далі інтелектуальні напрацювання старшини. Куди не кинь оком, виразно помітно перегуки з попередніми козацькими уявленнями про станові вимоги козацтва, його місце та роль у «народі руському», інтереси та кордони «руського світу», особливості входження Русі до складу Речі Посполитої. І тому так на позір раптово з'являються ідеї, яким судитиметься закласти в Україні підвалини для змін без перебільшення тектонічного масштабу» [4, с. 58].

Загалом головна сучасна історіографічна інтерпретаційна тенденція зорієнтована на визнання перегуків між уявленнями та практиками Б. Хмельницького й попередніми козацькими. Відтак політичні концепції гетьмана та його діяльність доби Національно-визвольної війни як ключові складники його образу постають логічним продовженням розвитку поглядів, ідей і стереотипів, властивих козацтву до того.

Отже, стан наукової розробки теми вимагає подальшого ґрунтовного дослідження образу Б. Хмельницького у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Проте історіографічна ситуація характеризується й наявністю цінних спостережень та узагальнень, здатних виконати важливу інспіративну роль.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 336 с.
2. Бойко Н.І. Сторінки біографії Зиновія Богдана Хмельницького в сучасній інтерпретації // Вісник Черкаського

університету. Серія «Історичні науки», 2013. № 9. С. 63-67.

3. Брехуненко В. Витоки кримської політики Б. Хмельницького // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 87-91.
4. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII-XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. 503 с.
5. Гриценко О. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі / Гол. упор. О. Гриценко. Київ, 1999. С. 13-84.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. II. Київ-Відень, 1922. 224 с.
7. Дашкевич Я. Клан Хмельницьких // Дашкевич Я. Постаті. Друге, виправлене й доповнене видання / Упор. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. Львів, 2007. С. 99-108.
8. Дашкевич Я. Хмельницькіана // Дашкевич Я. Постаті. Друге, виправлене й доповнене видання / Упор. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. Львів, 2007. С. 108-112.
9. Дехтярьова Л. Під девізом герба «Абданк» // Слово Просвіти. 2008. № 38. С. 15.
10. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. 386 с.
11. Когтянц К. Ім'я гетьмана Хмельницького: спроба релігієзнавчого аналізу // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького. Зб. статей. Дніпропетровськ, 1994. С. 46-47.
12. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 480 с.
13. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. Київ, 2005. 576 с.
14. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 392 с.
15. Плохій С. «Божественне право гетьманів»: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1994. № 3. С. 86-110.
16. Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 485 с.
17. Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2006. 96 с.
18. Сварник І. Великомудрий гетьман // Універсум. Львів; Київ; Париж; Варшава, 1995. № 1. С. 11-16.
19. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ: Україна, 1991. 253 с.
20. Смолій В. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 7-25.
21. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. Київ: Темпора, 2009. 680 с.
22. Статути Великого князівства Литовського у 3 т. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
23. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. Київ, 2005. 584 с.

Stepanchuk Yuri

The Problem of the Origin of Bogdan Khmelnytsky and His Activity until 1648 in Modern Ukrainian Historiography

The paper is devoted to the problem of the origin of B. Khmelnytsky, his life up to 1648, which could not but become the object of research attention and conceptualization in modern Ukrainian historiography. After all, it is an integral part of hetman's image, which greatly influences the interpretations of political concepts and different directions of Hetman's activity, and finally determines his role in history. It is also noted that the consideration of these issues has gone beyond purely applied interest. Some of them were extended to the horizons of the interpretation of the worldview components, Hetman's political program and its practical implementation.

The paper proves that, despite the lack of the source base, which has not been able to be expanded, the set of questions

related to the origin, education, family life, and the character of B. Khmelnytsky attracted much more attention in contemporary Ukrainian historiography than in Polish and Russian. It is noted that in the conceptual plan, there are no great disagreements among Ukrainian historians. Even the antagonists have agreed to present this issue in a similar way.

Keywords: *Bogdan Khmelnytsky, Cossacks, Ukrainian historians, modern Ukrainian historiography, source base*

Надійшла до редакції / Received: 11.07.2018

Схвалено до друку / Accepted: 06.09.2018